

A mai magyar társadalom problémái a szociológia nézőpontjából

A szociológia tudományos eljárását úgy jellemezhetjük, hogy 1. kiindul egy társadalmi probléma felismeréséből, 2. felméri a problémát adatok gyűjtése útján, 3. megpróbál a probléma okaira vonatkozó elméleti hipotéziseket megfogalmazni, 4. ezeket a hipotéziseket az empirikus vizsgálatok eredményeivel összevetve ellenőrzi, 5. az elfogadhatónak mutató magyarító elméletek alapján konkrét javaslatokat fogalmaz meg arra, hogy a negatívumok itélt jelenségeket, társadalmi problémákat hogyan lehet társadalompolitikai eszközökkel orvosolni. Ez a tudományos eljárás alapvetően különbözik nem csak a teológiától, hanem többek között a filozófiától és a közgazdaságtan eljárástól is. A közgazdaságtani elméletek például legtöbbször axiómákból, mint a haszon maximálásának feltevéséből indulnak ki és abból vezetik le a valóságot leíró tételeiket.

Ennek ellenére — sőt talán éppen emiatt — a szociológia olyan természetű tudományos ismereteket hoz létre, amelyeket többek között a teológia is fel tud használni. (Megfordítva: a szociológia számára is hasznos ismereteket nyújthat a teológia, a filozófia, a közgazdaságtan.)

Az alábbiakban a mai magyar szociológiának kutatási eredményeit foglalom össze néhány súlyos társadalmi problémáról.

Ezek közül a közvélemény figyelmét ma leginkább a szegénység kelti fel. A legközvetlenebb definíció szerint az a szegény, aki a létminimumnál kisebb jövedelemből kénytelen megélni. A létminimum az az egy személyre jutó havi összeg, amely a tápanyagszükségleteket éppen kielégítő olcsó „élelmiszerkosár” megvásárlásához és a többi alapvető szükségletek fedezéséhez elegendő. 1982 óta vannak évről-évre létminimum adataink. 1989-ben átlagosan 3900 Ft volt az az összeg, amely egy személy havi létminimumának fedezéséhez szükséges volt. A Központi Statisztikai Hivatal öt évenként végez családi jövedelem adatfelvételeket, az utólsóra 1988 elején került sor. Eszerint 1987-ben mintegy 950 ezer személy élt a létminimumnál kisebb jövedelemből. Azóta

minden valószínűség szerint nőtt a számuk.

Kik a szegények? Sokaknak talán meglepetést okoz az az adat, hogy a kisgyermek között a legnagyobb a szegénységben élők aránya, a 0-2 éveseknek körülbelül egyötöde volt szegény 1987-ben. Súlyosbítja ezt a tényt, hogy ez az arány az elmúlt évtizedekben nőtt. Az idősök közül elsősorban a legidősebbek, a 70 éven felüliek között nagyobb az arány az átlagosnál. Lényeges különbség azonban, hogy míg a gyermekes családokban az életkor emelkedésével csökken a szegények aránya, mert a szülők jövedelme nő, viszont az idős emberek nagyrésze évről-évre szegényedik, mert a nyugdíjak reálértéke (a legalacsonyabbakat kivéve amelyeket központi intézkedésekkel emeltek évről-évre) csökken a meggyorsult infláció következtében.

A létminimum mellett számítanak egy ennél magasabb úgynevezett „társadalmi minimumot” is. Ennek összege 1989-ben körülbelül 4800 Ft. (Hozzá kell tenni, hogy mindkét minimum csak a folyó lakásköltségeket tartalmazza, tehát a fiatalok lakáshozjutási-építési-vásárlási-költségei nincsenek beleszámítva.)

A szegénység nálunk tágabb fogalom a magyar szociológiában a depriváció. Depriváltak mondják nem csak az alacsony jövedelműeket, hanem például az igen rossz lakáshelyzetűeket, súlyos betegeket, elmagányosodottakat, igen alacsony műveltségűeket is. E definíció értelmében a depriváltak száma lényegesen nagyobbra becsülhető, 2,5-3 millió körül lehet.

A szegénység és depriváció legfőbb oka az egyén szintjén a magyar szociológiai kutatások szerint az alacsony iskolai végzettség és műveltség. Másszóval a szakképzetlen munkások között találjuk a legtöbb szegényt. Súlyos probléma, hogy nőni látszik ennek a hátrányos helyzetnek az átöröklődése nemzedékről-nemzedékre. A szegénységnek persze társadalmi szintű okai is vannak: az ország viszonylagos gazdasági elmaradottsága, a viszonylag nagy jövedelmi különbségek, a különféle hátrányok (pl. alacsony végzettség, kis jövedelem, apró

faluban lakás, rossz egészségi állapot) halmozódása.

Rövidtávon a szegénységet úgy lehet mérsékelni, ha a legalacsonyabb jövedelmű réteg jövedelmét szociálpolitikai eszközökkel kiegészítjük (az alacsony nyugdíjak emelése, családi pótlék, szociális segély). Hosszútávon a szegény gyermekek iskolai továbbtanulásának elősegítése, a lakóhelyi hátrányok csökkentése stb. vezethet célhoz. Ha a közeljövőben megnő a munkanélküliség, a munkanélküli segély jelenthet fontos „védőháló” az elszegényedés ellen.

Kevésbé szembetűnő és ismert tény, hogy a magyar halandósága igen rossz. A halandóság legjobb összefoglaló mutatója a születéskor várható átlagos élettartam. Ez az 1980-as évek közepén 33 fejlett ország közül hazánkban és a Szovjetunióban volt a legalacsonyabb (1985-ben a férfiaknál 65,1, a nőknél 73,2 év.) Súlyosbítja ezt, hogy az 1960-as évek közepe óta lényeges romlás következett be, elsősorban a férfiaknál. Azt mondhatjuk, hogy a halandóság az egész jólét és „életminőség” egyik legjobb mutatója. Eszerint a magyar társadalomban ezen a téren valamilyen alapvető bajok vannak.

Ennek csak a közvetlen okait ismerjük, ezek közül a legfontosabb az igen rossz és romló szív- és keringési betegség okozta halandóság. Figyelmet érdemel az is, hogy igen nagyok a társadalmi különbségek: az értelmiség halandósága a nyugatnémetországi átlag körül van, a szakképzetlen munkásoké pedig a szíriai átlag körül. A mélyebb okokat csak találgathatjuk: alkoholizálás, dohányzás, egészségtelen táplálkozás, kevés mozgás, testedzés, kevés pihenés, túlhajszolt élet, állandó idegesség, az egészségügyi ellátás hiányosságai. A felsorolt okok mindegyike, de különösen az utóbb említettek nyilván a magyar társadalmi élet bizonyos alapvető negatív sajátosságaihoz vezetnek.

Rövidtávon az egészségügyi ellátás sürgős reformja, különösen a megelőzés területén tett erőfeszítések javíthatják a helyzetet. Hosszútávon a társadalmi viszonyok mindenoldalú javulásában reménykedhetünk, hiszen a gyökereket is ezekben sejtjük.

A másik demográfiai jelenség, a születésszám is gondokat okoz. Körülbelül 1960 óta nem születik Magyarországon annyi gyermek, amennyi a szülők nemzedékének egyszerű reprodukciójához elég lenne. A „hiány” nem nagyon nagy, mintegy 10-15 százalékkal több gyermek lenne szükséges az egyszerű reprodukcióhoz. De ez azt jelenti, hogy a tendencia fennmaradása esetén nemzedékről-nemzedékre 10-15 száza-

lékkel csökken az ország népessége és ezzel párhuzamosan erősen megnő az idősek és csökken a fiatalok és a felnőttkorúak aránya. Ez a probléma — ellentétben a romló halandósággal — közös majdnem minden fejlett társadalomban.

Az alacsony születésszám közvetlen oka nem a gyermektelenség vagy az „egyke”, hanem elsősorban az, hogy igen kevés család vállalkozik három vagy több gyermek felnevelésére. Márpedig bizonyos számú harmadik és többedik gyermek szükséges az életük végéig hajadon állapotban maradók, a biológiai okok miatt gyermektelenek és egygyermekesek, valamint a csecsemő- és gyermekhalandóság kiegyenlítésére.

A mélyebb okokat illetően megosztottak a tudományos vélemények. Én azokkal értek egyet, akik szerint azért vállalkoznak csupán igen kevesen több gyermekre, mert ez igen nagy anyagi megterhelést és időbeli lekötöttséget okoz a családnak. Más tudósok az individualizmus terjedésében látják a fő okot.

Attól függően, hogy miben látjuk a fő okot, a javasolható társadalompolitika is eltér. Akik, mint én, az anyagi tényezőkben látják a fő okot, azok a családi pótlék emelésétől és más hasonló „családbarát” szociálpolitikai támogatásoktól remélik a gyermekszám emelkedését. Tágabb értelemben „gyermekbarát” és „családbarát” társadalmat kellene felépítenünk.

Igen rosszul állunk néhány olyan jelenség terén is, amelyet a nemzetközi szociológiai irodalom a deviáns viselkedés, a magyar szakirodalom néha a társadalmi beilleszkedési zavarok gyűjtőfogalmával szokott megnevezni. Az öngyilkossági arányszám messze a legmagasabb a világon, az 1980-as évek közepén már közel 5000 ember halt meg évente öngyilkosság következtében, vagyis körülbelül minden harmincadik magyar állampolgár öngyilkosság útján távozott az élők sorából.

Az alkoholizmus terén is az első között vagyunk a világon. Mivel az alkoholisták becsült száma 500 ezer, elmondhatjuk, hogy ez a probléma még több embert érint, mint az öngyilkosság. Az utolsó években elkezdett a kábítószerezés terjedni. Egy 1983. évi adatfelvétel szerint a felnőtt népesség 10 százaléka súlyosan neurotikus, további 13 százaléka enyhébben neurotikus. Mindezek a súlyosan problematikus jelenségek az 1950-es évek közepe óta szinte feltartóztathatatlanul terjedtek. (Az 1980-as évek közepén először mutatkoztak arra utaló jelek, hogy az öngyilkosság és az alkoholizmus terjedése megállt, talán kissé csökkent.)

Ezeknek a deviáns viselkedésformáknak az okai nyilvánvalóan igen

összetettek. Elfogadhatónak tartom azonban azt a szociológiai szemléletet, hogy legmélyebben fekvő gyökereik közősek. Ezeket a gyermekkori lelki sérülésekben (elhanyagolás, durvaság, kudarcok, szeretetlenség), a felnőttkori lelki feszültségekben, továbbá a magyar társadalom kultúrájának azokban a sajátos elemeiben kereshetjük, amelyek a nagy mennyiségű ivást, sőt a lerészegedést kifejezetten elősegítik, bizonyos helyzetekben az öngyilkosságot is elfogadják, sőt szinte sugallják mint megoldást, és általában a kétségbeesést, reménytelenséget, pszichiátriai kifejezéssel a depressziót ösztönzik. Mindez megint csak összefügg a magyar társadalom bizonyos alapvető jellemzőivel.

Rövidtávon a lelki problémákkal küszködőknek segítséget kínáló — többek között egyházi — intézmények, szolgálatok kiépítésével próbálhatjuk ezeket a negatív tendenciákat megállítani. Alapvető javulást azonban nyilván csak a magyar társadalom általános gyógyulásától várhatunk.

Már többször utaltam arra, hogy a problematikus jelenségek és tendenciák hátterében a magyar társadalom általános bajai állnak. Talán érdemes arra is felfigyelni (még akkor is, ha a következtetések levonásánál ajánlatos óvatossággal lenni), hogy a kedvezőtlen tendenciáknak majdnem mindegyike az 1950-es években indult el. Mit tud a magyar szociológia ezekről a mélyebben fekvő általános problémákról mondani?

Mindenképp ki kell mondani, hogy erről sokkal kevésbé biztosan nyilatkozhatunk, mint az eddig tárgyalt konkrét jelenségekről. Kétségtelenül súlyos bajok vannak a gazdaságban és ennek következtében az életszínvonal terén. Szegények azonban minden fejlett országban vannak, legfeljebb kevesebben, mint nálunk. Megkockáztathatjuk azt a hipotézist, hogy nem az anyagi helyzet, hanem az életmód és a tudati viszonyok terén igazán súlyos a helyzet Magyarországon.

Az életmód területén a probléma gyökerét abban látom, hogy a magyar társadalomnak majdnem minden tagja rendkívüli módon agyonhajszoltan él. Az időmérleg adatfelvételek alapján kimutatható, hogy nálunk sokkal több a különféle munkákkal töltött idő, mint más fejlett országokban, például Finnországban. Dolgozunk a munkahelyünkön, utána a második gazdaságban, a nők igen sok időt töltenek háztartási munkával, hosszú és kényelmetlen a közlekedéssel töltött idő. Ennek következtében igen kevés idő marad pihenésre, még kevesebb a tartalmas emberi kapcsolatokra és a művelődésre, testedzésre. Persze ennek az igen sok munkának, különösen az úgy nevezett második gazdaságban végzett munkának kö-

szönhetjük, hogy az utolsó 12-16 év gazdasági válsága nem okozott igen súlyos elszegényedést. (1978 óta csökkent a reálbér és ezt a mellékjövedelmek emelkedése kompenzálta úgy-ahogy.) De valószínűleg ennek az ára az, hogy annyira feszültségterhes a mindennapi életünk.

Azt, amit a tudati viszonyok terén problematikusnak látunk, a szociológia a társadalmi dezorganizáció, az anómia, az elidegenedés és az értékválság fogalmaival szokta leírni. Ezek a fogalmak némileg eltérő jelentésűek, de közös bennük a szeretetteljes emberi kapcsolatok hiánya és az élet értelmetlenségének érzése. Nagyon elvontan úgy fogalmazhatunk, hogy az ember egy olyan különleges lény, akinek szüksége van szeretetre és az élete értelmes voltába vetett hitre ahhoz, hogy jól érezze magát a világban és jól együttműködhessen társaival a társadalomban. A szeretet és az értelmes élet szükségletét sorolta E. Alldarđ finn szociológus az „élet minősége” körébe, szemben az anyagi szükségletekkel amelyek az életszínvonal fogalmába tartoznak.

Az élet minőségének szociológiai vizsgálata igen nagy módszertani nehézségekkel áll szemben. Ezért érthető, hogy viszonylag kevés biztosat tudunk róla mondani. Minden erre vonatkozó adatfelvétel azonban arra enged következtetni, hogy ezen a téren igen nagy hiányosságok vannak a magyar társadalomban, — kivéve talán a családot, amely, amíg fel nem bomlik, lényeges védelmet nyújt tagjainak a kívülről jövő fenyegető hatásokkal szemben. A családokon kívül azonban „kemény futballt” játszunk, senki nem törődik a bajbajutottakkal. Sem az állami intézmények, sem az olyan „köztes” közösségek, mint az egyházak. Annál nagyobb tiszteletet érdemelnek természetesen azok a közösségek, amelyek vállalkoznak a segítségnyújtásra, az embertársaikkal szembeni szolidaritásra.

Valamivel több szociológiai ismeretünk van az értékekről, azok válságáról. Röviden úgy foglalhatjuk össze a helyzetet, hogy a tradicionális társadalom értékei nagyon meggyengültek, a modern társadalmi értékek közül csak az anyagi előremenetel, az individuális érvényesülés, a szekularizációs értékek hódítottak tért, ezekkel párhuzamosan nem erősödött a „protestáns etika” (megbízhatóság, szorgalom, takarékoság), amely pedig a korszerű gazdasághoz és társadalomhoz elengedhetetlenül szükséges. ezt nevezte Hankiss Elemér „negatív modernizációnak”. Még kevésbé mutatható ki a spirituális „posztmodern értékek” megjelenése, vagyis az egészséges életmód, a jó emberi kapcsolatok, a változatos és tartalmas szabadidő értékének növekedése.

Egy teljesen új jelenségre mégis felhívhatjuk a figyelmet ezen a területen: 1978 után megfordult a szekularizáció, a vallás iránti közömbösödés tendenciája. Kissé nőtt a magukat vallásosnak mondók aránya (1985-ben már közel 60 százalék). Különösen érdekes, hogy a tendencia megfordulása éppen a korábban magas iskolai végzettségű fiatalok körében látszik a leghatározottabbnak.

Nem tudjuk ennek az új tendenciának biztos értelmezését előadni. Azt azonban állíthatjuk, hogy eszerint a válásnak szerepe lehet a magyar társadalom megújulásában, az e tanulmányban tárgyalt súlyos problémák fokozatos orvoslásában.

Andorka Rudolf

Zsákutcában a magyar ifjúság?

*„E világon, ha ülsz tanyát,
hétster szüljön meg az anyád!
Egyszer szüljön égő házban,
egyszer jeges áradásban,
egyszer bolondok házában,
egyszer hajló, szép búzában,
egyszer kongó kolostorban,
egyszer dísznők közt az ölben.
Fölsír a hat, de mire mégy
A hetedik te magad légy!”*

(József Attila: A hetedik)

Amikor a *Keresztény felelősségünk Magyarországiért* jegyében szerveződő Magyar Ökumenikus Találkozó animátoraitól megkaptam a provokáló *A magyar fiatalok zsákutcája* előadás-címet (kérdőjel nélkül, ellentmondást nem tűrő kijelentésként) bakonyoszlói olvasótáboraink jutottak eszembe: sokkoló találkozásaink a válságos helyzetben lévő magyar ifjúsággal (nevezetesen: falusi szakmunkástanulókkal). Az *olvasótábor* fedőnéven szerveződött „profán lelki-gyakorlataink” történetéről és nagy pillanatairól szóló könyvemnek 1982-ben azt a címet adtam, hogy *Szabadságepipizódok Bakonyoszlópon*, de az éber főszerkesztő (a Tankönyvkiadóban) eképpen szelídítette meg: *„Rögeszmék” Bakonyoszlópon*. Mi is, ők is varázshegynek és paradicsomkertnek éreztük akkor a bakonyoszlói napokat, de ha felteszem most magamnak azt a kérdést, hogy sikerült-e őket elindítani, sikerült-e kezükbe adni a labirintusban is, zsákutcában is használható Ariadne-fonalat, elbizonytalanodom. Egyre inkább úgy érzem, hogy az egyetlen bizonyosság a

„szépreményűek” (így neveztük mi értelmiségiek szakmunkástanuló útítársainkat, ők pedig minket oszloposoknak) bajgyűjteménye, problémátára, kórképe. Ami a terápiát, a „csodás gyógyulások” illeti, csupán szándékok, érzések, sejtések és élmények elemzés tárgyává alig tehető, illékony elegyével számolhatok. Ami bizonyos: szerencsés esetekben sikerült optimális erősségű kihívást jelentenünk jó néhányuknak, többeknek pedig egy csodálatos találkozást a „varázshegyen”, először és utoljára. Ami most a provokáló előadás-cím hatására felidéződött bennem életem legnagyobb élmény-sorozatából: érintésre szétporladó csodák, lelkiismeretfurdalás és megválaszolatlan kérdések. Nekivágva a feladatnak elhatározom, Bakonyoszló lesz az „anyahajóm”, innen indulok el a bevetésekre.

A hetedik esélye

Bakonyoszlói útítársaink élettervei önkörükben maradtak. Hiányzott belőlük a világ (a többiek a társadalom, a kozmosz), hiányzottak ők maguk. Mindössze családi ház, rendes férj vagy feleség (ez sok esetben annyit jelentett: nem olyanok, mint szüleik), jó és jól fizető munka, anyagi gyarapodás. A többiek elsősorban mennyiségiek, s ha a többlet sokkal több is, akkor sem csap át minőségbe. Hasonlók, vagyis hasonlóan szegényesek énfényképeik, amelyeket szertartás keretében helyeztünk el egy fa odvában az olvasótábor első napján. Ezeknek a halmozottan hátrányos, peremhelyzetű fiataloknak a legfontosabb értékei és céljai meghökkentő módon alig tértek el tizenéves társaikétól, beleértve a városi gimnazistákat is. Hozzáteszem, ez a kép alig változott, ha nem romlott a nyolcvanas évek végére.

„Ki vagyok én? Egy a sok millió ember közül. Egy középp jellemű. Szeretek szakmai dolgokhoz hozzászólni. Nem szeretem az önféjűeket, de szeretem a zenét az olvasást”, így nézett ki T. Jóska első napi énfényképe. Tizenkét nap múlva így: „Ki vagyok én!!!? Egy a sok millió emberpalánta közül. Sok gondolat, elképzeléssel, valóra váltásokkal megtelt feju emberpalánta”. Akkor ott, az énfényképeket elrejtő odvas fa előtt, megígértük egymásnak, hogy tíz év múlva ugyanott találkozunk, de én nem bírtam kivárni, s öt év elteltével végiglátogattam őket. Paula már csak a történekre emlékezett: a marslakók látogatására, arra, hogy a fiúk „kísértettek” a lányok szobájában, magára a lényegre, a „lelki-gyakorlatra”, a beszélgetésekre, az elmélkedésekre, arra, hogy T. Jóska szépek nevezte nagymamáját, már nem. Paula egy ABC-áruházban dolgozik, esténként fáradtan megy haza tévézni. Mielőbb férjhez szeretne menni, mindegy kihez, amilyen jön, nem válogatós. Pró-

bálom emlékeztetni egékig felcsapó öröm-ujjongására, amikor az üvegfiola bűvált az ő csapatuknak sikerült elsőnek a sós oldatba alámeríteni és felszínre bűvölni, de sikertelenül. Kezébe adom a csodát dokumentáló fényképet, nézegeti és a fejét csóválva azt mondja: „Semmilyen élményem nem volt azóta”. Reznigáltan, de nem eléggé szomorúan.

Akadnak szépreményűek, akik megharagudtak ránk, oszloposokra, akiktől akkor könnyezve, zokogva búcsúztak el. Úgy érezték, becsaptuk őket. Miért? Mert megpróbáltuk a „varázshegy” után a „síkföldön” emelkedett stílusban folytatni, s többségüknek — természetesen — nem sikerült. Akadnak néhányan, akiknek sikerült épségben felhozni a felszínre a mélytengeri csodálényeket: Károly „hallgatagabb és megfontoltabb” lett, sci-fi írással próbálkozott, Kálmán azóta meglátja a „dolgok visszaját is”, s keresi a „megoldandó problémákat”, Pista „múltbanézó és előrelátó” lett, Ildikó meg attól fél, hogy vőlegénye majd kineveti bakonyoszlói relikviáit: egy mohos kódarabot, egy Örkeny-egypercest és a „Hetedik te magad légy!”-et. Akkor ugyanis az odvas fa előtt közfelkiáltásra felvettük a Hetediket nevet. Judit öt éven át minden hetedik napon elolvasta. Vajon meddig?

Vajon hányuknak sikerült, vajon hány fiatalnak sikerülnek hetediknek lennie. Zsákutcában vagy-e, vagy „virág vagy-e hazám ifjúsága?”

Zsákutca? Alagút? Tövises út?

Zsákutcában vagy csak hullámvölgyben? Alagútban? Ha igen, kifelé jön, vagy befelé megy? Meredeken le, vagy szűk ösvényen meredeken fel? „A magyar ifjúság erdei tisztáson hivatalos nótát füttyörész pop-zene dallamra”, jelentette ki az olvasótábort kitaláló Varga Csaba a nyolcvanas évek közepén megkönyözdő funkcionáriusok és helyeslő írótlársak előtt. „El- és kitartott nemzedék ez”, toldotta meg Petróczy Éva költő. „Nem ismerik gimnazista diákjaim a szerény szó jelentését, csak egyetlen egy, aki hittanra jár”, teszi hozzá halkan Tusnádi László sárospataki tanár. A „Hová tartozol?” kérdésre felfelé mobil, többségükben középiskolát végzett szakmunkások és szakmunkásból lett fehér gallérosok válaszoltak, s a szociológus a családot is beszámítva csupán 1,8 választ, vagyis nem egészen kétféle *hovatartozást* regisztrálhatott. Nem említették például a brigád, a párt, a KISZ, a barátok, a nemzedék, a nemzet. Nem véletlenül. „Képtelen vagyok a tizen- és huszoneve-sekkel bármiben is szót érteni”, panaszkodott egy 28 éves városi KISZ-titkár. „Kiket szólítanak elvtársnak?”, kérdeztem az egyik kisváros egyik KISZ alapszerveinek titkárát értéktérképezés közben, s Értéktérkép c. könyvem egyik szá-